

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies

SAYI / ISSUE 6 - ARALIK / DECEMBER 2021

e-ISSN: 2757-5616

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies

e-ISSN: 2757-5616

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies

e-ISSN 2757-5616

Sayı / Issue: 6
(Aralık / December-2021)

Previous Title

Founded in 2019 as “Kisbu İlahiyat Dergisi”
Year Range of Publication with Former Title: 2019-2020
Issue: 1 – Issue: 3
Former e-ISSN: 2667-4602

Dergi Eski Adı

Kisbu İlahiyat Dergisi
Yayımlanan Sayılar: Yıl 2019, Sayı 1 – Yıl 2020, Sayı 3
Önceki e-ISSN: 2667-4602

KAPSAM | SCOPE

İslam Araştırmaları, Dinî Araştırmalar | Islamic Studies, Religious Studies

PERİYOT | PERIOD

Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık) | Biannually (30 June & 31 December)

YAYIN DİLİ | LANGUAGE PUBLICATION

Türkçe & İngilizce & Arapça | Turkish & English & Arabic

ATEBE: Dinî Araştırmalar Dergisi yılda iki defa yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.
ATEBE: Journal for Religious Studies is a peer-reviewed academic journal published twice a year.

Makaleler, İngilizce başlık, öz (350-400 kelime), anahtar kelimeler (5-8 kavram) ve *İSNAD Atıf Sistemi*'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English title, abstract (350-400 words), keywords (5-8 concepts) and a bibliography prepared with The ISNAD Citation Style.

Yazarlar, ATEBE Dinî Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Fakat yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Authors publishing with ATEBE Journal for Religious Studies retain the copyright to their work. But the legal responsibility of the articles belongs to the authors.

ATEBE Dinî Araştırmalar Dergisinin tüm giderleri Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergimiz yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Dergide makalesi yayımlanan yazarlara herhangi bir ücret ödenmemektedir.

All expenses of ATEBE Journal for Religious Studies are covered by the Social Sciences University of Ankara. Our journal does not charge any fee from the authors for the article evaluation and publication process. No fee is paid to the authors whose articles are published in the journal.

YÖNETİM YERİ VE ADRESİ/ EXECUTIVE OFFICE

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ankara, 06050, Türkiye.
Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Ankara, 06050 Turkey.
e-mail: atebe@asbu.edu.tr Tel: +90 312 596 4950

Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes

	EBSCOhost™ Database Başlangıç / Starty Date: 24/05/2022
	Ulrich's Periodicals Directory ProQuest Başlangıç / Starty Date: 18/04/2022
	Index Copernicus Başlangıç / Starty Date: 23/09/2022 (2021 yılı 5. sayı itibarıyla)
	DOAJ: Directory of Open Access Journals Başlangıç / Starty Date: 17/07/2022

Dergimizin Yer Aldığı Veritabanları/Databases

	Academia Social Science Index Başlangıç / Starty Date: 30/03/2020
	İdeal Online Başlangıç / Starty Date: 29/03/2020
	RESEARCH BIB: Academic Resource Index Başlangıç / Starty Date: 05/03/2020
	EuroPub: Directory of Academic and Scientific Journals Başlangıç / Starty Date: 05/04/2020
	CiteFactor: Academic and Scientific Journals Başlangıç / Starty Date: 03/05/2021
	Zenodo Başlangıç / Starty Date: 14/02/2021
	ROOT INDEXING: Journal Abstracting and Indexing Service Başlangıç / Starty Date: Mart/March 2020
	İSAM: İlahiyat Makaleler Veritabanı / ISAM: Articles on Theology Database Başlangıç / Starty Date: 27/04/2020
	Philpapers Başlangıç / Starty Date: 17/09/2022
	J-Gate Başlangıç / Starty Date: 22/09/2022

Kutsal Kabul Edilen Zamanlarda Paylaşılan Bilgilerin Güvenilirliği/Dinin Medyatikleşmesi (Üç Aylar Özelinde)

*Reliability of Shared Information in Occasions Considered
Sacred/Mediatification of Religion (Specific to the Sacred Three Months)*

Mustafa Yüceer

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Professor, Selcuk University, Department of Hadith
Konya, Turkey

mustafayuceer@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1769-1739>

<https://ror.org/045hgzm75>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Kasım/November 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Aralık/December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as: Yüceer, Mustafa. "Kutsal Kabul Edilen Zamanlarda Paylaşılan Bilgilerin Güvenilirliği/Dinin Medyatikleşmesi (Üç Aylar Özelinde)". *ATEBE* 6 (Aralık 2021), 103-119.
<https://doi.org/10.51575/atebe.1023072>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Mustafa Yüceer**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Kutsal Kabul Edilen Zamanlarda Paylaşılan Bilgilerin Güvenilirliği/Dinin Medyatikleşmesi (Üç Aylar Özelinde)*

Öz

Modern zamanlarda dinî bilginin edinim ve aktarım yolları daha çok teknolojinin getirdiği imkanlar etrafında şekillenmektedir. Sosyal medya platformları güncel haberlerin yanı sıra dinî bilgilerin de paylaşıldığı mecralar olmuş ve dinî bilginin kontrolsüzce kitlesel etkileşime açık hale gelmesine yol açmıştır. Ülkemiz özelinde dinî gün ve gecelere özel önem atfedildiği varsayımından hareketle pek çok kişi, kurum ve platform bu zaman dilimlerinde hitap ettikleri kitlelere kutsallık atfedilen zamanlarla ilgili dinî içerikler üretmektedir. Bir haber sitesinin dinî bilgiyi paylaşması bir kenara taharetten vasiyete kadar dinin bütün alanlarını kapsayacak şekilde içerik üretmesi, fetva vermesi ve yönlendirici birtakım uygulamaları tavsiye etmesi, önemli bir hazırlık ve alt yapı çalışması gerektirir. Dinî içerik üretenlerin modern zamanda sıklıkla yapılan kopyala-yapıştır düşüncesi içinde hareket etmeleri, milyonlarca takipçisi olan platformlarda dinî dezenformasyonun önünü açabilir. Bununla birlikte paylaşılan bilgilerin içinde yer verilen görsellerin seçiminde yapılan dikkatsizlik, kitlelerin dine ait algılarının olumsuz şekillenmesine neden olabilir. Esasında ucu açık bir platform olan internet ortamında bilginin paylaşımından ziyade doğruluğu ve güvenilirliği konuları her geçen gün daha da önem kazanmakla birlikte içeriklerin medyatik formlar taşıması/magazinleşmesi bir başka problemi doğurmaktadır. Yayın ilkelerinde “bilginin evrenselliğine inanarak toplumun gelişmesi için bilgilendirici ve eğitici yayınları ön yargılardan arınmış saplantısız bir yaklaşımla ortaya koyduğunu” belirten haber7.com isimli sitede, *Yasemin* bölümü *Masiva* alt başlığında dinî içerikler paylaşılmaktadır. İlgili bölümde kıyamet alametleri, fal baktırmak, kabir azabı, arife günü duası, üç ayların fazileti, cuma günü zikirleri başta olmak üzere tövbe namazı, evlilik, aile içi huzuru temin için yapılması istenen fiiller ve nazar boncuğu takma gibi pek çok konu hakkında bilgi bulunmaktadır. *Masiva* platformu dinî bilgileri paylaşırken birtakım görseller kullanmaktadır. Bu çalışmada dinin medyatikleşmesi konusu üzerinde durulacak popüler din algısının dinî içerik paylaşımındaki rolüne temas edilecektir. Muhafazakâr yayın çizgisine sahip olduğu düşünülen haber7.com sitesinde özellikle dinî/mübarek kabul edilen zaman dilimlerinden üç aylarla ilgili üretilen dinî içerikler, doğruluk ve güvenilirlik ilkeleri açısından incelenecektir. Ayrıca ortaya konulan verilerin analizi, başta hadis olmak üzere fıkıh ilmi açısından gerçekleştirilecek; özellikle hadis olarak zikredilen metinlerin kaynakları ve sıhhat değerleri tespit edilecektir. Çalışmanın nihai hedefi, dinî olduğu varsayılan bilgilerin paylaşım amacı, mahiyeti, kaynağı, doğruluğu ve güvenilirliği gibi problematikleri tespit etmek, dinî bilgilerin bilgilendirme aracı olarak kullanılırken dikkat edilmesi gereken noktalara işaret etmektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Dinî Bilgi, Haber7.com, Magazin, Mâsivâ.

Reliability of Shared Information in Occasions Considered Sacred/Mediatification of Religion (Specific to the Sacred Three Months)

Abstract

In modern times, the ways of acquiring and transferring religious knowledge are mostly shaped around the possibilities brought by technology. Social media platforms have become the channels where religious information is shared as well as current news, and this has led to the uncontrolled mass interaction of religious information. Based on the assumption that special importance is attached to religious days and nights in our country, many individuals, institutions and platforms produce religious content about the times that are sacred to the masses they address in these time periods. For a news site to produce content that covers all areas of religion from taharah to testament, issuing fatwas and recommending some guiding practices requires significant preparation and infrastructural work, apart from sharing religious information. The fact that those who produce religious content act with the copy-paste way, that is often done in modern times, can pave the way for religious disinformation on platforms with millions of followers. In addition to this, carelessness in the selection of the visuals included in the shared information may cause the masses' perceptions of religion to be negatively shaped. In fact, the issues of accuracy and reliability rather than sharing information in the internet environment, which is

* Bu çalışma, 21-23 Ekim 2021 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası Din ve Medya Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuş ve özet metin kitabında yayımlanmıştır.

an open-ended platform, are gaining more and more importance day by day, as well as the fact that the contents carry mediatic forms/magazine creates another problem. On the website called haber7.com, which states in its publication principles that "believing in the universality of knowledge, he presents informative and educational publications with an obsessive approach free from prejudices for the development of society", religious content is shared under the subtitle of Yasemin section Masiva. In this section, there is information on many subjects such as signs of doomsday, fortune-telling, torment in the grave, prayer on the eve, the virtue of the three months, the prayers of repentance, marriage, acts to ensure domestic peace, and wearing an evil eye bead. Masiva platform uses some visuals while sharing religious information. In this paper, the subject of mediatization of religion will be emphasized and the role of popular religion perception in sharing religious content will be touched upon. The religious content produced on the website haber7.com, which is considered to have a conservative broadcasting style, will be examined in terms of accuracy and reliability principles, especially about the three months among the occasions considered religious/blessed. In addition, the analysis of the data will be carried out in terms of the science of fiqh, especially hadith; in particular, the sources and authenticity values of the texts mentioned as hadith will be determined. The ultimate goal of the study is to identify some problematics such as the purpose, nature, source, accuracy and reliability of the information assumed to be religious, and to point out the points to be considered when using religious information as a means of information.

Keywords: Hadith, Religious Knowledge, Haber7.com, Magazine, Mâsivâ.

Giriş

İletişim çağı, kendi kuralları etrafında şekillenerek modern zamanın etki alanlarını büyük ölçüde belirleyen bir konumda seyretmektedir. Yapay zekâ teknolojileri, akıllı telefonlar ve sosyal medya platformları, iletişim aracı olmaktan öteye geçerek kitlelerin hayatını şekillendirici ve yönlendirici roller üstlenmektedir.

Yaygın ve kabul gören veya halkın beğenerek yaptığı şeyler olarak tanımlayabileceğimiz popüler kültür unsurları ile medyanın kendi varlığını devam ettirme kaygısı, görsel ve işitsel içerik üretme zorunluluğunu şekillendirici özelliğindedir.¹

1990'lı yıllarda özel teşebbüs medyacılığın ilk örnekleriyle birlikte Türkiye'de kendini muhafazakâr Müslüman olarak tanımlayan gruplar, medya sektörüne girmeye başlamış ve siyasi iktidarların da aynı görüşte olmasının da getirdiği avantajlarla ana akım medyanın içinde önemli noktalara ulaşabilmişlerdir. Bu doğrultuda haber7.com isimli internet haberciliği yapan site, 2000'li yılların başında kurulmuştur.

Yayın ilkelerinde "*bilginin evrenselliğine inanarak toplumun gelişmesi için bilgilendirici ve eğitici yayınları ön yargılardan arınmış saplantısız bir yaklaşımla ortaya koyduğunu*"² belirten sitenin Yasemin bölümünde Masiva alt başlığında dinî içerikler paylaşılmaktadır. Yasemin ismi verilen kısımda "*anne-çocuk, sağlık, güzellik ve masiva*" adı verilen dört alt başlık bulunmaktadır. Bu kısım daha çok magazin sayfalarında bulunan içerikleri bünyesinde barındırmaktadır. İlgili bölüme gidilmek istenildiğinde *yasemin.com* adlı bir siteye erişim sağlanmaktadır. Ne var ki sitenin alt başlıkları aynı şekilde güzellik, anne, sağlık vb. şeklinde devam ederken dinî içeriklerin paylaşıldığı ve haber7.com'a veri taşıyan arka plan bilgilerinin bulunduğu *masiva* bölümü ile ilgili bir buton bulunmamaktadır. Burada dinî içeriklere ulaşmanın yolu site içinde arama yapmak veya site yöneticilerinin ana ekrana bir içerik paylaşımlarıyla mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda özel bir zaman veya olay dahilinde *masiva* adı verilen ve dinî içeriklerin

¹ Şaban Kızıldağ, *Medya Çocukları: Pop Müzikten Popüler Kültüre* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2001), 27; Detaylı bilgi için bkz. Ali Algül, "Popüler Kültür ve Popüler Edebiyat", *European Journal of Educational and Social Sciences* 4/2 (29 Ekim 2019), 142-153.

² Çalışma boyunca haber7.com sitesinden yapılan alıntılar sitede paylaşıldığı şekliyle verilecek herhangi bir tashih yapılmayacaktır.

paylaşıldığı bölümde dinî konuları muhtevi içerikler ön plana çıkarılmakta hem yasemin.com isimli magazin merkezli alt siteye hem de haber7.com isimli sitenin ana ekranlarına haber şeklinde metinler sunulmaktadır. Özetle söyleyecek olursak haber7.com isimli sitenin dinî içerikli verileri magazin sayfası görünümüne bir sitenin alt bölümünde depolanmaktadır.³

Masiva bölümünün içeriğine baktığımızda kıyamet alametleri, fal baktırmak, kabir azabı, arife günü duası, cuma günü zikirleri, zilhicce ayında yapılması gereken faziletli ibadetler başta olmak üzere tövbe namazı, evlilik, aile içi huzuru temin için yapılması istenen fiiller ve nazar boncuğu takma gibi bir kısmı popüler pek çok konu hakkında bilgi bulunmaktadır.

Bununla birlikte dinî bilginin kaynağı, doğruluğu ve güvenilirliği ile ilgili tartışmalar, Hz. Peygamber'in vefatından itibaren günümüze kadar farklı mecralarda tartışılmış bir kısmı nihai sonuçlarla çözüme kavuşturulurken bir kısmı ise günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Gerek bazı konuların tartışmaya açık olması gerekse konuyla ilgili açıklama yapanların bilgi/ilgi düzeyleri mevcut tartışmaların devam etmesine neden olabilmektedir. Özellikle dinî konularla ilgili paylaşılan bilgilerin amacı ile hedef kitlenin ilgisini çekme düzeyi, medyanın görsel yönünü ön plana çıkartırken içeriklerin magazinleşmesi gibi elverişsiz bir durum da meydana gelmektedir.⁴ İşte bu noktada *masiva* platformunun editör ekibinin tercihleri devreye girmekte ve kitleleri ortaya koydukları veriler/içerikler etrafında bilgilendirme rolünü üstlenmiş olmaktadır. Dolayısıyla öncelikle dinî bilgilerin magazin sayfalarında paylaşılması ve yorumlanması üzerine bir değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır.

1. Medyanın Belirlediği Sınırlar İçinde Din-Magazin İlişkisi

Toplumlara inşa etme ve ortak bir paydada buluşturma fonksiyonu olan din, hedef kitesinden dolayı medyanın müstağni kalamayacağı bir olgudur. En marjinal yayın yapan kitle iletişim aracı da özel zamanlarda dine ait program ve içerik üretebilmektedir.⁵ Nitekim Stuart Hall'a göre medya, anlam inşa eden, stratejik ve konumsal bir temsil aracıdır. Temsil, göstergeler ile gerçekte var olan doğruları doğrudan yansıtanın ötesinde birtakım anlamlar üreterek değişimlere kapı aralama sürecini ifade etmektedir.⁶⁷

İşte bu noktada ürünün pazarlanması ve tüketim devreye girmektedir. Villiams'ın da isabetle belirttiği gibi popülerleşen din kendini aile, beslenme, sağlık, hayatın akışındaki önemli geçişler, kötülük, talihsizlik, gelecek tahminleri ve ölüm gibi kategoriler ortaya çıkmakta ve medya bu doğrultuda yayınlar yaparak bir anlamda ürün haline getirdiği konuları tüketime hazır bir şekilde son kullanıcıya pazarlamaktadır.⁸ Bu durum dinin bizatihi kendi iç dinamikleriyle örtüşmezken dinî bilginin magazinleşmesini de

³ haber7.com, "haber7" (Erişim 10 Eylül 2021); yasemin.com, "yasemin" (Erişim 10 Eylül 2021).

⁴ İnternet ortamındaki dinî enformasyonun önemli ölçüde çeşitlenmesi ve güvenilirlik meselesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Metin Eken - Hasan Aydın, "Enformasyon Toplumunda Dini Bilgi Edinme: İnternet Ortamındaki Dini Enformasyonun Güvenilirliği ve Kalite Kriterleri Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 894-906.

⁵ Merve Yazıcı, *Dinin Magazinleştirilmesi: Türk Televizyonlarında Dinin Temsili* (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 72-73.

⁶ Stuart Hall - Paul du Gay, *Questions of Cultural Identity* (London, 2021), 3.

⁷ Stuart Hall. "Who Needs 'Identity'?. *Questions of Cultural Identity*. Editör: S. Hall, P. Du Gay, London, Sage Publications, 1996, s:3

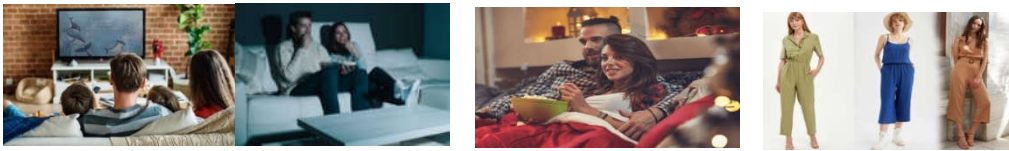
⁸ Peter W. Williams, *Popular Religion in America: Symbolic change and the Modernization Process in Historical Perspective* (NJ: Prentice-Hall, 1980), 65.

beraberinde getirmektedir. Nitekim dinin medyatikleşmesi konusunda çalışmaları bulunan Metin Eken'e göre "Dinî bilgi ve tecrübenin popüler medyanın talepleri doğrultusunda şekillendirilmesi, dinin popülerleştirdiği ölçüde kendine yer bulduğu bir medya kurgusuna zemin hazırlar. Bu kurguda medyanın, özellikle eğlence, şöhret, tüketim ve şiddet ile ilgili popüler talepleri doğrultusunda bir din algısının gelişebildiğini ifade etmek mümkündür."⁹

Ayrıca Stig Hjarvard'ın dinin medyatikleşmesinde medyayı hem içerik üreticisi hem dağıtıcısı hem de en önemli kaynak olarak kabul etmesi dikkat çekicidir. Hjarvard, Dini bilginin popüler medya türlerinin talepleri doğrultusunda şekillendiğini ve var olan dinî sembol, pratik ve inançların medya kurgusunun ham maddesi olduğunu belirtmektedir.¹⁰

Kurumsallaşmış bir haber medyası dini bilgiyi gazetecilik/habercilik gözüyle tanımlamakta ve kitlelerin yeniden tanımlanan veya tekrarlanan içeriği medyatikleşmiş bir biçimde kullanmalarına/kabul etmelerine olanak sağlamaktadır. Söz gelimi salgın zamanında insanlarda kaygı ve endişe hakimdir. Böyle bir durumda tıbb-ı nebevî konusu ön plana çıkar ve bu konuda dinî anlamlar yüklenmiş birtakım bilgiler medyada kendine yer bulabilir. Veya dinî kabul edilen bir zaman öncesi, o anda yapılması tavsiye edilenler bir araya getirilerek insanların ilgisi çekilmeye çalışılmakta ve paylaşımı yapan medya unsurunun verdiği bilgiler ışığında dinî gün ya da gecenin ihyâ edilmesi beklenmektedir. Buraya kadar yapılan tespitler aslında popüler dinin değer yargılarını oluşturmakta ve magazinleşen bir medyanın içinde ele alınması hasebiyle magazinleştirilen/medyatikleşen bir din ortaya çıkmaktadır.¹¹

Haber7.com isimli sitenin yaptığı dinî içerikli paylaşımlar incelendiği zaman, içerik ve görsel uyumu/uyumsuzluğu dikkat çekmektedir. Örnek olarak *"Televizyon izlemek günah mı? Romantik film ve diziler göz zinasına girer mi?"* başlığı altında dolaylı ve direk harama teşvik eden, haramları olağan bir iş gibi gösteren ve normalleştiren içeriklerin bulunduğu televizyon izlemenin haramlığını kabul eden bir bilgi paylaşılmış ayrıca İslam'ı hafife alan yayınların itikâdî tehlikelerine de işaret edilmiştir. Bahsi geçen konunun bir bölümünde zaman israfı ile insanın kendini ibadet etmekten alıkoyacak seviyede televizyon izlemesinin doğuracağı sonuçlara temas edilmiştir. Bunların dışında televizyon izlemenin mübah olduğu vurgulanmıştır. Bu bilgiler verilirken dinî bir kaynağa atıf yapılmamış herhangi bir uzman görüşüne başvurulmamıştır. Ayrıca üç adet resim ile konu görselleştirilmiştir. Esasında verilen bilgilerde genel anlamda bir problem gözükmemektedir. Ancak konunun magazinleşmesi görsellerde gizlidir. Benzer bir paylaşım *"Kurban Bayramının ikinci gününde ne giyilir?"* şeklinde tasarlanan moda sayfasında karşımıza çıkmaktadır. Platformun televizyon ve Kurban Bayramı kıyafeti olarak önerdiği görseller şöyledir:

⁹ Metin Eken, "Medya ve Din Alanına Temel Yaklaşımlar: Medyatikleşme ve Eklemlenme", *Dijital Çağda İletişim, Kültür ve Medya II Yeni Medya Medya, Kültür ve Tüketim*, ed. Mustafa Temel - Ömer Faruk Koçak (Konya: Çizgi Kitabevi, 2021), 154.

¹⁰ Stig Hjarvard, "The mediatization of religion: Theorising religion, media and social change", *Culture and Religion* 12/2 (01 Haziran 2011), 124.

¹¹ Yazıcı, *Dinin Magazinleşmesi*, 64.

Birinci resimde anne-baba ve çocukların birlikte televizyon izledikleri bir görsel kullanılırken ikinci resimde bir erkek ve kadının mısır yiyerek televizyon izledikleri görsele yer verilmiştir. Üçüncü görselden anlaşıldığı kadarıyla ev kıyafetleriyle mısır yiyen bir erkek ve kadının televizyon izlemelerini konu edinmektedir. Kullanılan görsellerde kadının saçları ve boyun kısımları gözükmekte ve konu içinde spot olarak verilen “Televizyon izlemek caiz mi? Göz zinasına dikkat!” ifadesiyle tesettür açısından bir çelişki¹² meydana getirmektedir.¹³

Platformun kendi kendisiyle tenakuzu var mıdır? şeklinde akla gelmesi muhtemel bir sorunun cevabını bulmak adına platformda yer alan diğer konular incelendiğinde “Avret mahalli ne demek? Mezheplere göre kadında ve erkeklerde avret yerleri” şeklinde bir başlık dikkat çekmiştir. İçeriğinde dört tesettürlü kadın görselinin paylaşıldığı konuda şu bilgiler aktarılmaktadır:

“Kadının kadında ya da erkeğin kadında görmesi haram olan avret yerlerin muhakkak örtülmesi gerekir. Kadın, kendisiyle ebedî evlenme yasağı olmayan kimselere sadece yüzünü ve ellerini açabilir. Erkeğin yabancı kadında avret yerine bakması günah olduğu gibi erkek, erkeğin ya da kadın, kadının avret yerlerini görmesi de haramdır. Kadının yabancı erkek için avret mahalli ise, el ve yüz hariç tüm bedenidir.”¹⁴

Bu durumda diğer pek çok görselde olduğu gibi kadının tesettürüne dikkat edilmeyen içeriklerin dinî içeriklerle ilişkilendirilerek paylaşılmasının yanı sıra Kurban Bayramının ikinci günü için giyilmesi önerilen kıyafetin, kadının avreti ile ilgili yapılan paylaşımlar etrafında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Masiva platformunun dini magazinleştirmesine örnek olarak verdiğimiz bu problemler, kullanılan görsellerle bilginin magazinleştirilmesiyle ilgilidir. Üretilen içeriklerin magazinleştirilmesine örnek olarak “Sınava girmeden önce okunacak dualar! Zihin açıklığı için başarı ve kısa sınav duaları” konusu verilebilir. İslam’da sınava girecek kimselerin okuyacağı bir dua yoktur. Ancak bazı dualar sınava girerken okunabilir düşüncesinden hareketle kurgulandığı anlaşılan konuya, Hz. Musa’nın Firavun’a tebliğ için giderken yaptığı dua olarak Kur’an’da yer alan ayetin tavsiyesi ile başlanmıştır. Daha sonra Hz. Peygamber’in hicret öncesi Mekke’den çıkışı ve Medine’ye girmesinin kastedildiği¹⁵ İsra Suresi 80. Ayetin 10 defa okunması tavsiye edilirken Hz. Peygamber’den bir dua da ilave edilmiştir. Masiva platformu konuyu “Sınava girmeden önce tavsiye edilen dua ve sayıları” alt başlığı ile şekillendirmiş ve 4444 Tefriciye, 9999 Fetih suresi ilk ayeti, 33 Fetih, 41 Yasin, 41 Kalem, 41 Alak, 70 İnşirah ve 21 Taha Suresi okunmasını, Ya Mukaddim, Ya Âlim ve Ya Fettâh gibi zikirlerin çekilmesini önermiştir.

Burada konunun magazinleşmesine en güzel örnek, platformun “Sınav başlayınca okunacak kısa dualar (Nihat Hatipoğlu’ndan)” şeklinde açtığı alt başlıktır. Rabbi yessir, Salaten Tüncina ve Ya hayyu ya kayyum bi rahmetike estağfiru şeklinde paylaşılan dua ve zikirlerin sınav niyetiyle okunabileceği belirtilmiştir.

¹² Nur Suresi 31. ayetin tefsiri başta olmak üzere konunun fıkıh ve hadis açısından değerlendirmeleri için bkz. H. Yunus Apaydın, “Klasik Literatürde Fıkıh ve Örtünme”, *İslamiyat* 4/2 (2001), 89-98; İsmail Hakkı Ünal, “Hadislere Göre Kadının Örtünmesi”, *İslamiyat* 9/1-4 (2006), 225-237; Fatih Tok - Merve Müftüoğlu, “Nur Suresi 31. Ayetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (30 Aralık 2018), 79-107.

¹³ yasemin.com, “Televizyon izlemek günah mı?” (Erişim 11 Eylül 2021).

¹⁴ yasemin.com, “Avret mahalli ne demek?” (Erişim 11 Eylül 2021).

¹⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Hicr: Dârü’l-Hicr, 2001), XV, 54.

Konunun aktüel boyutu “Sınav için şekere ve pirince okunan dua örnekleri” başlığını taşımaktadır. Buradaki bilgiler oldukça ilginçtir:

“Sınava girecek öğrencilere özel olarak anneleri tarafından verilen okunmuş şeker ya da pirinç başarı sağlamak maksadıyla günümüzde sıklıkla uygulanan yollardan biridir. Çocuk gerçekte ister başarılı olsun ister olmasın bu tarz hazıra konmacı hareketlerin bir dayanağı yoktur. Ancak ayetlerin şifa kaynağı olduğu da bir gerçektir. Kuran-ı Kerim'deki geçen bazı ayetlerin bazı sıkıntıları ortadan kaldırmak için vesile olmak amacıyla yazılmasında sakınca görülmez.

Pirince ya da şekere Fetih, Fatiha, İhlas, Felak, Nas ya da Ayet-el Kürsi okunabilir. Fetih Suresi uzun gelirse pirince ya da şekere geri kalan diğer surelerde okunup üflenebilir.”¹⁶

Konu bu bilgilerle tamamlanırken kanal7 televizyon programında Necmeddin Nursaçan'ın bu konuyla ilgili verdiği mülakatın videosu paylaşılmış (05.51dk) ve onun tarafından paylaşılan zikir ve dualar, çalışıp gerekli tedbirleri alan kimselerin tevekkül ederek okuyabileceklerine işaret edilmiştir. İlave olarak okunması istenilen dualara dair video kayıtları ve görselleri de paylaşılarak okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

Dinin medyatikleşmesi boyutuyla üretilen içeriklere dair, ayet ve Hz. Peygamber'in hadisine dair bilgiler bulunsa da özellikle sayı belirten dua ve surelerin kaynakları paylaşılmamış ve neden o sayı sorusuna cevap arayan kişilere yönelik herhangi bir bilgi aktarımında bulunulmamıştır. Dolayısıyla sınava girecek bir kimse *masiva* platformunun verileri ile hareket ederse kaynağı, güvenilirliği ve doğruluğu teyit edilmemiş bilgilere göre birtakım fiilleri icra edecek ve bunu dinî bir misyonu yerine getirdiği bilinciyle yapacaktır. Aynı şekilde kullanılan görseller de sınav ve dua ile ilgili olup popüler din algısını yansıtır niteliktedir.

Paylaşılan görselin ikincisinde istediği kadar çalışmamış ve sınav stresi içinde olduğu anlaşılan bir kadın ve sınav kâğıdı paylaşılarak duanın gücüne işaret edecek bir kompozisyon düşünülmüştür. Dikkat çeken bir başka husus paylaşılan bütün içeriklerin etiketlenmesidir. Bu etiketler de incelenmesi gereken noktalar oldukça fazladır. Örneklendirilen iki konudan televizyon ile ilgili olanları “*Cinsel içerik, televizyon izleme göz zinası, romantik filmler, televizyon izlemek haram mı, zina mı, günah mı*” şeklindedir. Sınavla ilgili konularla ilgili etiketlerden bazıları ise “*sınav kazanmak için denenmiş dualar, KPSS sınav duası, annenin sınava girecek çocuğa okunacak dualar*” olarak tercih edilmiştir. Bahsi geçen etiketlemelerin arama motorlarına bu gibi kelimeleri yazan kişileri platforma yönlendirmek için yazıldığı unutulmamalıdır. Söz gelimi KPSS sınav şeklinde arama yapan bir kişi *masiva* platformunun ilgili konusuna doğrudan erişim sağlayacak ve bu dinî bilgilere ulaşabilecektir.¹⁷

¹⁶ yasemin.com, “Sınava girmeden önce okunacak dualar” (Erişim 11 Eylül 2021).

¹⁷ yasemin.com, “Sınava girmeden önce okunacak dualar” (Erişim 11 Eylül 2021); yasemin.com, “Televizyon izlemek günah mı?” (Erişim 11 Eylül 2021).

2. Üç Aylar Hakkında Paylaşılan Bilgilerin Güvenilirliği

2. 1. Üç Aylar

İslam tarihinde üç aylar olarak bilinen Recep, Şaban ve Ramazan ayları içinde barındırdığı özel vakitler ve olaylar dolayısıyla başta Hz. Peygamber olmak üzere Müslümanlar tarafından önemli kabul edilmiş ve bu zaman dilimlerine kutsallık atfedilmiştir. Masiva platformu üç aylar başlığı altında “Üç ayların önemi ve faziletleri nedir? Üç ayların başlangıcı” konulu bir içerik üretmiş ve hadis hocası Prof. Dr. Mustafa Karataş ile gerçekleştirilen bir mülakatı paylaşmıştır. Mülakat, Recep ayında Hz. Peygamber’in orucu çoğaltması, Şaban ayının (Ramazan’a benzememesi için) yarısını oruçlu geçirmesi ve her iki ayın bereketli bir şekilde geçirilerek Ramazan’a ulaşmayı arzuladığı duayı merkeze almıştır. Recep ayının içinde Regâib ve Miraç kandillerinin bulunması önemli görülmüş ve kullanılan metinlerin kaynaklarına işaret edilmemiştir.¹⁸

Masiva platformu üç aylar başlığında bu kısa mülakatı paylaşmış bununla birlikte üç ayların her biri için ayrıca konular tertip etmiştir.

2. 2. Recep Ayı

Recep ayı ile ilgili yapılan paylaşımda Hz. Peygamber’in bu ayda yapılmasını önerdiği ibadetlerin derlendiği ifade edilmiş ve “Üç aylarının fazileti ve sırrı nedir, Üç aylarda hangi dualar okunur? Recep ayında hangi günler oruç tutulmalı? Peygamberimizin Recep ayı duası ve Recep ayında faziletli ibadetler” şeklinde sorulan sorulara cevaplar verilmiştir. Üç aylar geldiğinde ülkemiz başta olmak üzere Müslüman coğrafyada sıklıkla kullanılan “Allah’ım! Receb’i ve Şaban’ı hakkımızda hayırlı ve mübarek kıl, bizi Ramazan’a ulaştır” şeklinde Enes b. Mâlik’ten nakledilen rivayet Suyûtî’nin *el-Câmiu’s-sağîr* “II, 90” adlı eseri kaynak gösterilerek paylaşılmıştır. Suyûtî ilgili eserde rivayeti Beyhakî ve İbn Asâkîr’in zayıf senedle tahrir ettiğini, farklı tariklerinin birbirini güçlendirdiği bilgisini paylaşırken *masiva* platformu bu bilgilere yer vermemiştir. Ayrıca zikri geçen hadisin bilinen tek tariki bulunmaktadır. İbn Hanbel tarafından nakledilen bu rivayet senedinde bulunan Zâide b. Ebi’r-Rukkâd el-Mısırî dolayısıyla zayıf kabul edilmiştir.¹⁹

Konunun devamında bu ayda işlenen günahların manevi anlamda duyulmamasından dolayı “sağır” olarak isimlendirilmesine kaynak belirtilmeden değinilmiştir.

Daha sonra konu, üç ayların dışına çıkarılarak haram aylarda oruç tutmaya teşmil edilerek Taberânî’nin naklettiği ifade edilen “*Haram aylarda Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri oruç tutana iki yıllık ibadet sevabı yazılır.*”²⁰ rivayeti ile Ebû Dâvûd’un naklettiği “*Haram aylarda bir gün oruç tutup bir gün yemek çok faziletlidir.*” rivayeti zikredilmiştir. Dikkat edilirse her iki rivayet de haram aylarla ilgili olup bizatihi Recep ayı yer almamaktadır. Ebû Dâvûd’un naklettiği ifade edilen rivayet ise Mücîbe el-Bâhilî babası veya amcasının yaşadığı bir olayı anlatmakta ve Hz. Peygamber’in bir gün değil haram

¹⁸ yasemin.com, “Üç ayların önemi ve faziletleri nelerdir” (11 Eylül 2021).

¹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût & Âdil Mürşid vd. “1421/2001” (Müessesetü’r-Risâle, ts.), IV, 180 (Ş. Arnavut: zayıf); Hadisin Müsnede İbn Hanbel’in oğlu tarafından ziyade olarak eklendiğine dair bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned li’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1995), III, 69-70 (Ahmed. Muhammed Şâkir: Zayıf).

²⁰ Ebû’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru’l-Haremeyn, 1995), II, 219 (Taberânî senedinde teferrüd olduğunu belirtmiştir).

aylarda üç gün oruç tutup üç gün tutmamasını tavsiye ettiği ifade edilmektedir.²¹ Burada Ebû Dâvûd rivayetiyle ilgili bab veya hadis numarasının verilmeyişi, okuyucuya sanki böyle bir rivayet varmış hissi uyandırmaktadır. Görüldüğü üzere konuyla doğrudan ilgili bir hadis bulunamadığı için haram aylarla ilgili metinler Recep ayına da teşmil edilmiştir. Nihai anlamda bu konuda yapılan çalışmalarda da Recep ayına özel tahsis edilen bir orucun olmadığı ifade edilmektedir.²²

Masiva platformu oruçtan sonra Recep ayına özel kılınması gereken bir namaz da tarif etmiştir. Şöyle ki Recep ayının 1'i ile 10'u; 11'i ile 20'si; 21'i ile 30'u arasında kılınmak üzere 10'ar rekâtlık toplam 30 rekât bir namazın varlığından bahsedilmiş ve Hz. Peygamber'in bu namazı kılmanın kalbinin ölmeyeceğini söylediği belirtilmiştir. Namaza dair detay veren platform namazdaki tek farkın sonda okunması gereken dua kısımlarında olduğunu, akşam ve yatsı namazından sonra kılınmakla beraber teheccüd vakti kılmanın daha efdal olacağı belirtilmiştir. Daha sonra her 10 günde kılınacak namazda ve sonrasında okunacak dualar tarif edilmiştir.

Aynı şekilde ilk, orta ve son 10 günde okunacak dualar da okuyucuya sunulurken *"Dini kaynaklarda belirtilen bazı rivayetlere göre aşağıdaki istiğfar duasını²³ Recep ayında 7 defa okuyanın günahları mağfiret olunmaktadır."* şeklinde bir bilgi, hangi dini kaynaklarda geçtiği belirtilmeden aktarılmıştır.

Recep ayının ilk Cuma günü öğle ile ikindi vakti arasında 4 rekâtlık bir namazın kılınmasının tavsiye edildiği bölümde de *"Bu namazın her rekâtında 1 fatiha, 7 ayetel kürsi, 5 felak, 5 nas, 5 ihlas okunur. Selam verince 'La havle vela guvvete illa billahil aliyyil azimil kebiril müteali' zikri okunur. Bitince 'estağfirullahe ve etübü ileyhi' diye 10 kere tevbe edilir."* ifadeleri yine kaynak ve güvenilirliğine dair bilgi paylaşılmadan aktarılmıştır.

Oruç, namaz, dua ile ilgili paylaşımların ardından Recep ayının tövbe ayı olduğu vurgulanmış ve Kenzül'ummâl'dan *"Şüphesiz Recep, Allahu Teâlâ'nın kendisinde sevapları katladığı, tövbe edenlerden günahların silindiği, duaların kendisinde kabul edildiği ve sıkıntıların kendisinde açıldığı büyük bir aydır."* rivayeti hadis olarak nakledilmiştir. Tövbe vurgusu desteklenmek üzere Müslim'in naklettiği *"...Kim bana hiçbir şeyi ortak koşturmak şartıyla, dünya dolusu günahla gelirse, ben kendisini o kadar mağfiretle karşılarım."* hadisi paylaşılmış ve Hz. Peygamber'in Recep ayında yaptığı kabul edilen dua görsel bir biçimde paylaşılmıştır. Konunun hemen başında Suyûtî'den alıntılanan rivayet, burada Ahmed b. Hanbel'den nakledilmiştir.

Masiva platformu konuyu Recep ayında hangi ibadetler yapılabilir sorusunu cevaplayarak bitirmiştir. Öncelikle oruç tavsiyesi İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'in Recep ayında çok oruç tuttuğunu anlattığı rivayetle desteklenirken Kur'an okuma, dua etme,

²¹ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419), Savm 55.

²² Faziletli vakitler hakkında doktora çalışması yapan Mustafa Karabacak'ın Receb ayı hakkında müstakil makalesi de bulunmaktadır. Bu konudaki rivayetlerin tahrirleri ve detaylı bilgi için bkz. Mustafa Karabacak, *Faziletli Vakitler: Mübarek Günler, Geceler ve Aylar* (Konya: Tebeşir Yayınları, 2014); Mustafa Karabacak, "Receb Ayının Faziletine Dair Rivayetlerin Değeri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/32 (01 Eylül 2011), 257-276.

²³ Türkçe olarak verilen metin *"Estağfirullâhe'l-Azîme'llezî la ilâhe illâ hû el-Hay-yül-Kayyûmu ve etübü ileyh. Tövbete abdin zâlimin li-nefsihî lâ-yemlikü li-nefsihî mevten velâ hayâten velâ nüşûrâ"* şeklindedir.

barışma vb. ibadetler teşvik edilmiştir. Konunun bu kısmı “*Sahabelerin, Allah dostlarının ve âlimlerin kabirleri ziyaret edilip dua edilebilir.*” şeklinde sonlandırılmıştır.²⁴

Recep ayının faziletine dair rivayetlerin mevzu olduğu, bu aya özel herhangi bir namazın veya duanın olmadığı tespit edilmiştir.²⁵ Hz. Peygamber’in Ramazan’a ulaşmak için yaptığı duanın da zayıflığı söz konusudur. Dolayısıyla *masiva* platformunun Recep ayı ile ilgili yaptığı paylaşımların güvenilir kaynaklardan temin edilmediği ifade edilebilir. Özellikle kaynak olarak gösterilen kitapların hadis ilmi açısından masadır-ı asliyye kabul edilen kitapların dışında ikincil kaynaklar veya fihrist türü metinler olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra hadislerin râvilerine ve sıhhatine dair herhangi bir bilginin aktarılmadığı da belirtilebilir.

2.3. Şaban Ayı

Şaban ayında Hz. Peygamber’in oruç konusuna önem verdiği Üsâme b. Zeyd’den nakledilen rivayetlerde yer almaktadır.²⁶ *Masiva* platformu da bu rivayetleri zikrederek Şaban ayı ile ilgili yapılması gerekenlerin başında oruç ibadetini zikretmiştir. Daha sonra tıpkı Recep ayı ile ilgili konuda olduğu gibi “*Şaban Ayı Namazı Nasıl Kılınır? Şaban Ayının 1. Günü Namazı*” başlığı altında bu ayın 1. günü kılınacak namaz şöyle tarif edilmiştir:

“Sevgili Peygamber Efendimiz (sav)’ın şaban ayının ilk günü namazı ile ilgili şöyle buyurduğu bazı dini kaynaklarda geçmektedir: “Her kim Şaban’ın ilk gecesinde, birinci rekâtlarında bir Fâtiha ve beş İhlâs okumak suretiyle on iki rekât kılsa Allâhu Teâlâ ona on iki bin şehit sevabı verir. Kendisine on iki senelik ibâdet sevabı yazılır. Anasının doğurduğu gündeki gibi hatalarından sıyrılır ve seksen güne kadar üzerine hiçbir hata yazılmaz.”

Aynı şekilde akşam ile yatsı namazı arasında 2 rekât şükür namazının kılınabileceği belirtilmiş ve “*Yâ Rabbî, beni Resûl-i Zîşân Efendimiz’in ayının sonuna yaklaştırdın. Resûlullah Efendimiz’i ve mübârek ayını bana hem şefî’ ve hem de şâhid eyle, Allâhü Ekber*” diyerek niyet edileceği, namazdan sonra “*70 kez Estağfirullâhe’l-azıym. Ve etâbü ileyk*”, 100 kez de “*Allâhümme salli alâ rûhi Muhammedin fil-ervâh. Ve salli alâ cesedi Muhammedin fil-ecsâd. Ve salli alâ kabri Muhammedin fil-kubûr*” denir. Namazdan sonra “*Yâ Rabbî, senin huzûr-ı sırr-ı ehadiyyetine ilticâ ediyorum*” denilir.” şeklinde bir ibadet ihdas edilmiş ve herhangi bir kaynağa atıp yapılmamıştır.

Platform namazdan sonra tekrar oruçla ilgili bilgiler verme ihtiyacı hissetmiş ve Şaban ayının ilk günü, ilk ve son Perşembe günü, 13, 14, 15. günleri son Pazartesi ve son günü oruç tutmanın önerildiği günler olduğunu belirtmiştir. Bu bilgide aynı şekilde teyit edilmeden paylaşılan içeriklerdendir. Ayrıca halk dilinde şöhret bulmuş rivayetleri bir araya getirme amacıyla yazılan Aclûnî’nin *Keşfü’l-hafâ* adlı eserinin kaynak gösterilerek verildiği “Şaban benim ayımdır, Şaban günahları temizleyendir” rivayeti de sıhhat durumu belirtilmeden aktarılmıştır. Mezkûr rivayet hakkında Aclûnî, Deylemî’nin Hz.

²⁴ yasemin.com, “Recep Ayında Yapılacak İstiğfar ve Dualar” (11 Eylül 2021).

²⁵ Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Aliyyü’l-Kârî, *el-Esrârü’l-merfû’a fi’l-ahbârî’l-mevdû’a*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbağ (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1971), 459; Karabacak, “Recep Ayının Faziletine Dair Rivayetlerin Değeri”, 269; Saffet Sancaklı, “Hadisler Kapsamında ‘Mübarek Zaman’ Kavramının Analizi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 35-72.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 86; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *el-Müctebâ mine’s-süneni an Rasûlillah* (Riyad: Dâru’s-Selâm, 1419), Savm 70.

Aişe'den naklettiğini ve İbn Gurs'un hocası Hicâzî'nin zayıf hükmü verdiğini belirtmiştir.²⁷ Receb'in Allah'ın, Şaban'ın Peygamber'in, Ramazan'ın da ümmetin ayı olduğunu belirten riayetler Hz. Aişe, Enes, Ebû Said ve Hasan el-Basrî'den nakledilmekle birlikte çoğunluğu mevzu bir kısmı ise çok zayıf kabul edilmiştir.²⁸

Son olarak Şaban ayında yapılabilecek ibadetler başlığı altında Hz. Peygamber'e salavât okumak ve her 10 günlük periyotlar için Allah'ın "Yâ Latîf, Yâ Azîz, Yâ Rezzâk" isimlerini 100'er defa zikretmek tavsiye edilmiştir.

Platformun bu verileri nasıl elde ettiğine yönelik yaptığımız incelemeye göre söz konusu paylaşımın Şaban ayının başladığı tarih olan 14 Mart 2021 yılında yapıldığı görülmüştür. Paylaşılan metinleri araştırdığımızda *sorularlaislamiyet.com* adlı sitede 2016 yılında *islamveihsan.com* adlı sitede 25 Mart 2020'de benzer içeriklerin paylaşıldığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen sitelerde hadislerin kaynak ve sıhhatine dair yer alan bilgiler, *masiva* platformu tarafından aynı şekilde kullanılmış ve bu bilgiler tahlil edilmemiştir.²⁹

2.4. Ramazan

Hem Kur'an hem oruç ayı olan Ramazan, *masiva* platformu tarafından birden fazla başlık altında değerlendirilmiştir. Kadir gecesi, Arife günü ve Ramazan Bayramı gibi konular bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Bununla birlikte oruç, teravih namazı, iftar ve sahur ile Ramazan ayında yapılacak ibadetler incelemeye konu edilmiştir.

Platformun Ramazan ayında yapılacak ibadetler başlığı ile sunduğu bilgilerin özünü oruç, namaz, Kur'an okuma gibi konular oluşturmaktadır. Tıpkı Recep ve Şaban aylarında olduğu gibi bu ayda da 10'ar günlük periyotlar için tesbih namazı, hatm-i enbiya, hatm-i istiğfar yapılması tavsiye edilmiştir. Terâvih namazının tarifi yapılarak "Kim Ramazan'ın faziletine inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek terâvih namazını kılsa, geçmiş günahları bağışlanır." şeklinde bir rivayet "Buhârî, İmân 37" kaynak gösterilerek nakledilmiştir. Bahsi geçen hadisin metninde teravih ifadesi geçmemektedir.³⁰ Sosyal medyada bu rivayette yer alan "قام" fiili teravih namazı şeklinde paylaşılmaktadır ki burada gecenin ikame edilmesi kastedilmekle birlikte bu ikamenin "قيام الليل" şeklinde anlaşılması ve bunun içinde sonraları terâvih şeklinde isimlendirilen gece namazının olduğu kabul edilmesi daha uygun gözükmemektedir.

Masiva platformu daha sonra Ramazan ayı ibadetleri ile ilgili bilgiler vermiş ve zikir konusunu Ramazan ayı ile ilişkilendirmiştir. Zikir ile ilgili sahih rivayetlerin yanı sıra *Kenzü'l-ummâl*'den "Ramazan günlerinde zikirle meşgul olanlar mağfiret edilir, o günlerde Allah'tan dilekte bulunanlar da eli boş dönmezler." (*Kenzü'l-ummâl*, 8:464) şeklinde bir metin hadis olarak nakledilmiş ve ay üç bölünerek 1-10 gün arası, 100 kere:

²⁷ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), II, 9.

²⁸ Ebû'l-Fedâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sağânî, *ed-Dürrü'l-mültekat fi tebyîni'l-galat veylühü el-Mevdû'ât*, thk. Abdullah Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 72; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmî, 1970), 73; Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdûa' ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988), 4400.

²⁹ yasemin.com, "Şaban Ayının En Faziletli Amelleri Nelerdir?" (12 Eylül 2021).

³⁰ من قام رمضان إيماناً واحتساباً غفر له ما تقدم من ذنبه

Ya Erhamerrahimin, 11-20 gün arası 100 kere: Ya Gaffarez Zünüb; 21-30 gün arası 100 kere: Ya Atikarrikab şeklinde bir zikir formu okuyucuya sunulmuştur.

Platformun ikinci konusu Ramazan orucunun sevabı ve orucu bozan-bozmayan durumlar başlığını taşımaktadır. Ramazan orucunun sevabı ile ilgili bilgiler Buhârî ve Müslim gibi sahih hadislerin yer aldığı eserlerden aktarılmıştır. Orucu bozan-bozmayan durumlar; a) Adet olan kadın orucunu bozmalı mı? b) Ruj sürmek orucu sakatlar mı? c) Parfüm sıkmak orucu sakatlar mı? d) Kan aldirmek oruca engel mi? e) Kusmak orucu bozar mı? f) Macunsuz diş fırçalanır mı? g) Gün boyu uyumak orucu bozar mı? sorularının cevabını içermektedir.³¹

Verilen cevapların içinde macunsuz diş fırçalanır mı dikkat çekicidir. Platform herhangi bir kaynak göstermeden *“Dişleri temizlemek ve ağızdaki kokuyu yok etmek için diş fırçasına sıkılacak olan diş macunu orucun bozulmasına sebep olur.”* şeklinde diş macunu ile dişleri fırçalamanın orucu bozacağını söylemektedir. Bu konuda başta Din İşleri Yüksek Kurulu olmak üzere fetva veren kurum ve şahısların diş macunu ile diş fırçalamanın orucu bozacağına dair bir fetvası bulunmamaktadır.³² Aynı şekilde ruj kullanmanın orucu bozduğuna dair paylaşılan bilgi *“Sakatlamaktan ziyade ağız bölgesine sürülen tüm makyaj malzemeleri orucun bozulmasına sebep olur.”*³³ ifadelerini içermekte olup herhangi bir kaynak belirtilmemiştir. Bu konuda verilen fetva ise eğer ki ruj yutulur ve mideye ulaşırsa o zaman orucun bozulacağı şeklindedir.³⁴ Ne var ki *masiva* platformu müstakil olarak *“Ruj sürmek orucu bozar mı”* şeklinde ayrı bir başlık açmış ve orada *“Rujun dudaklara sürülmesi orucu bozmaz. Sonrasında ruju yalamak ve ağızdan mideye inmesi orucu bozar.”* ifadelerine yer vermiş akabinde Diyanet’in konu ile ilgili açıklamasını paylaşmıştır.³⁵

Platformun cevap verdiği bir başka soru parfüm sıkmanın orucu bozup bozmayacağına dair olup Nihat Hatipoğlu gibi bazı hocaların mekruh olduğunu belirttikleri ifade edilmiş akabinde *“Mekruh sayılmasının haricinde oruca engel olup olmadığını göz önünde bulundurmamız gerekirse, Diyanet İşleri Başkanlığının açıklamalarına göre, yeme ve içme grubuna girmedikleri için parfüm ya da kolonya sürmenin oruç bozmadığı ifade edilmiştir.”* cümleleriyle Diyanet referans gösterilerek fetva verilmiştir. Burada verilen fetvaların bir kurum veya şahıs merkezli olmadığı görülmektedir. Ayrıca üretilen içeriklerde kullanılan görseller konunun mahiyetiyle uyum arz etmemektedir. Nitekim fetvalarla ilgili bilgilerin paylaşıldığı bölümde kullanılan görseller ne dinin maksadına ne de orucun ruhuna uygundur. Parfüm, kuma, oruçlu iken gün boyu uyuma ve ruj sürmenin orucu bozması ile ilgili görsel tercihleri şu şekildedir:

³¹ yasemin.com, “Ramazanda Yapılacak İbadetler” (Erişim 13 Eylül 2021).

³² Boğaza su kaçırmadan ağzı su ile çalkalamak orucu bozmadığı gibi diş fırçalamakla da oruç bozulmaz (el-Fetâvâ'l-Hindiyye, I, 220). Bununla birlikte, diş macununun veya suyun boğaza kaçması hâlinde oruç bozulur. Orucun bozulma ihtimali dikkate alınarak, dişlerin imsakten önce ve iftardan sonra fırçalanması, oruçluken fırçalanacaksa macun kullanılmaması uygun olur. Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı” (13 Eylül 2021).

³³ yasemin.com, “Ramazan Orucunun Sevabı, Bilerek Oruç Bozmak Günah mı?” (13 Eylül 2021).

³⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı” (14 Eylül 2021).

³⁵ yasemin.com, “Ruj Sürmek Orucu Bozar mı?” (13 Eylül 2021).

Bu durum dinin medyatikleşmesi ve hedef kitlenin ilgisini çekmekle doğrudan alakalıdır. İçerikte Ramazan ayının fazileti orucun önemi ve faydaları anlatılırken metnin önüne geçirilen bu materyallerin kullanılmasındaki maksadın ne olduğu *masiva* platformu tarafından ilkeler başlığı altında belirtilmeli ve gerekçesi kamuoyu ile paylaşılmalıdır.

Ramazan'la ilgili konulardan bir diğeri teravih namazıdır. *Masiva* platformu teravih namazının müekked sünnet olduğunu ifade ettikten sonra yukarda temas edilen Buhârî hadisini kaynak göstererek “قام” fiilini teravih namazı olarak yorumlamış ve namazın kılınışı tarif etmiştir. Burada dikkat çeken Gazzâlî'nin Hz. Ali'den aktardığı ifade edilen ve kılınan teravih namazlarının her geceye özel bir sevabı ile karşılığının olduğuna dair paylaşılan bilgidir. Hz. Ali'den nakledilen böyle bir rivayet Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde yer almamaktadır. Ayrıca paylaşılan metinde aklın almayacağı afaki bilgiler yer almaktadır. Söz gelimi 30. gece teravih namazını kılan kimse için verilen mükâfat şöyledir:

“Allah'ın emriyle arşın altından bir münadi şöyle seslenir: “Gece teravih namazını kılan kullar cehennemden azad olmuş kullardır. Korktukları cehennemden kurtulup umdukları ve Allah'ın Cemâl'ine nail olanlardır” Allah (cc) buyurdu ki: “İzzetim ve Celalim hakkı için bu kullarıma af ile muamele eyledim. Cehennem ateşini vücutlarına haram eyledim”

Kutsi hadis formuyla nakledilen bu bilginin hadis kitaplarında yer alması, senedinin bulunması ve sahih olması gerekmektedir ki böyle bir bilgi hadis kitaplarında yer almamaktadır.³⁶

Ramazan ayı ile ilgili son paylaşım faziletli iftar ve sahur duaları ile Hz. Peygamber'in sahur, iftarı ve oruç açma duasını içermektedir. Bu kısımda oruç açma esnasında Hz. Peygamber'in okuduğu dualar *Kütüb-i sitte* eserleri kaynak gösterilerek verilmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in orucunu hurma ile açtığı ve bunu tavsiye ettiği, hurma bulunmazsa su ile açılmasını önerdiği Tirmizî rivayeti paylaşılmış ayrıca orucu hurma ile açmanın bilimsel boyutuna temas edilmiştir.³⁷

Sonuç

Din ve medya ilişkisi bağlamında ele alınan haber7.com adlı internet sitesinin üç aylar özelinde paylaştığı içeriklerin popüler kültür ve popüler din merkezli bir zeminde seyrettiği gözlemlenen bu çalışmada, dinin medyatikleşme biçimleri örneklendirilmiştir.

Özellikle kutsallık atfedilen zaman, mekân ve olaylar etrafında paylaşılan içerikler, güvenilir ve doğru bilginin aktarımından ziyade hedef kitlenin ilgisini çekmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sosyal medyanın ucu açık bir mecra oluşu ve erişim açısından herhangi bir kısıtlamanın olmayışı, belki de kitleleri teşvik etme düşüncesinin öne çıkmasını tetiklemiş ve üretilen içeriklerin tercih kriterlerini popülerite ekseninde kurgulamaya yol açmıştır. Nitekim dinin magazin aracı haline gelmesine neden olacak biçimde görsellerin içeriklerle ilişkilendirilmesi dinî bilginin varoluş gerçeğini

³⁶ yasemin.com, “Terâvîh Namazının Fazileti” (14 Eylül 2021).

³⁷ yasemin.com, “Faziletli İftar ve Sahur Duaları” (14 Eylül 2021).

değiştirecek noktalara ulaşabilmektedir. Söz gelimi ruj kullanmak orucu bozar mı? sorusunun cevaplandığı bölümde paylaşılan görsel, cevabın önüne geçebilmekte ve dinî bilgi ile tamamen zıt bir algı oluşturabilmektedir. Yapılan bu itiraz etrafında ruj süren Müslümanların dışlanması veya görsellerde yer alan kadınların ötekileştirilmesi gibi bir durum söz konusu edilmemelidir. Müslüman toplumun bir kesiminin yaşam tarzının bu şekilde oluşu ve kitlelerce kabul edilişi, dinî bilgilerin paylaşımında gösterilmesi gereken hassasiyeti esnetmeyi gerekli kılmamaktadır.

Bununla birlikte *masiva* platformunun dinle ilgili yaptığı paylaşımlarda kullanılan bilginin güvenilirliği de tartışmaya açıktır. Recep, Şaban ve Ramazan ayı özelinde incelenen veriler, çoğunlukla kaynak ve sıhhat bilgisi belirtilmeden verilmiş; hadislerle dair ilmi kurallara büyük ölçüde riayet edilmemiştir. Aynı şekilde her üç ayla ilgili bazı namazlar ihdas edilmiş ve belirli sayılarda yapılması gereken zikirler, okunması istenen dualar önerilmiştir. *Masiva* platformunun belirli sayılarda veya özel zamanlarda yapmış olduğu bu tarz önerilerin neredeyse tamamı temel hadis kitaplarında yer almamaktadır. Ayrıca platformun paylaştığı bilgiler içinde tutarsızlıklar da mevcuttur. Bir konu içinde ruj sürmek orucu bozar derken başka bir yerde bozmaz denilebilmektedir.

Dinî bilgilerin medya araçlarında paylaşımı denetlenebilir olmaktan uzaktır. Dine ait bir bilgi 15 yıl önce herhangi bir haber sitesinde paylaşılmışsa bu bilgi sonraki süreçte oradan alınarak yayılmış ve doğruluğuna dair bir inceleme konusu yapılmamıştır. Arama motorlarına, ihtiyaç duyulan bilgi yazıldığında trend olan haber platformlarında bahsi geçen sitelerde yer alan bilgiler ön plana çıkmakta ve böylece ihtiyaç duyulan bilgi doğruluğu teyit edilmemiş bir haber sitesinden temin edilebilmektedir. Veya bir cemaate, gruba, derneğe ait dinî içerikler paylaşan sitelerin paylaşımları ön plana çıkmaktadır. Esasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son yıllarda yapmış olduğu çalışmalar takdire şayan olup özellikle Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvalarını online hale getirmesi, interaktif iletişimin sosyal medyada yeniden şekillenmesinin önünü açmıştır. *Masiva* platformunun da yer yer Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verilerini paylaşarak kendi ürettiği içerikleri Kurul'un fetvaları ile destekleme yoluna gittiği görülmekte olup bu önemli bir husustur.

Bir haber sitesinde kitlelere dinî bilgi ulaştırma çabası gerekli midir? sorusu bir kenara paylaşılan bilginin güvenilir olması hem haber sitesinin hem de dinî bilginin bizzatı kendisi açısından zorunludur. Bunun bir neticesi olarak paylaşılan içeriklerde yer alan bilgi, güvenilirlik ve doğruluk açısından risk taşımaktadır. Milyonlarca verinin yer aldığı sosyal medyada paylaşılan dinî bilgilerin doğurduğu sonuçlar, paylaşıma manevi sorumluluk yüklerken maddi bir yaptırımın bulunmayışı isteyen istediği bilgiyi istediği şekilde paylaşmasına neden olmaktadır. Bunun önüne geçmenin bir yolu Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat, İletişim, Edebiyat ve Güzel Sanatlar Fakülteleri etrafında denetlemeye açık bir kurulun tesisi ile mümkün olabilir. Diyanet İşleri Başkanlığı ile İlahiyat Fakülteleri güvenilir bilgiyi inşa ederken İletişim ve Edebiyat Fakülteleri'nden sosyal medyaya uygun haber metinleri ve içerikler üretimi konusunda istifade edilebilir. Güzel Sanatlar Fakültesi akademisyenleri ve öğrencileri, dinî metinlerin görselleştirilmesinde dinin maksadına ve ruhuna uygun tasarımlar yapabilir. Böylece güvenilir dinî bilgiler, dine uygun görseller eşliğinde özgün bir platforma aktararak kurumlar arasında sağlanacak akreditasyon sayesinde gerek son okuyucuya gerek medya platformlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere sunulabilir.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 1. Basım, 1351.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût & Âdil Mürşid vd. "1421/2001". Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1. Basım, 1995.
- Algül, Ali. "Popüler Kültür ve Popüler Edebiyat". *European Journal of Educational and Social Sciences* 4/2 (29 Ekim 2019), 142-153.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevdû'a*. thk. Muhammed b. Lütî es-Sabbağ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1971.
- Apaydın, H. Yunus. "Klasik Literatürde Fıkıh ve Örtünme". *İslamiyat* 4/2 (2001), 89-98.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1419.
- Eken, Metin. "Medya ve Din Alanına Temel Yaklaşımlar: Medyatikleşme ve Eklemlenme". *Dijital Çağda İletişim, Kültür ve Medya II Yeni Medya Medya, Kültür ve Tüketim*. ed. Mustafa Temel - Ömer Faruk Koçak. 147-161. Konya: Çizgi Kitabevi, 1. Basım, 2021.
- Eken, Metin - Aydın, Hasan. "Enformasyon Toplumunda Dini Bilgi Edinme: İnternet Ortamındaki Dini Enformasyonun Güvenilirliği ve Kalite Kriterleri Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 894-906.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 1988.
- Hall, Stuart - Gay, Paul du. *Questions of Cultural Identity*. London, 2021. <https://doi.org/10.4135/9781446221907>
- Hjarvard, Stig. "The mediatization of religion: Theorising religion, media and social change". *Culture and Religion* 12/2 (01 Haziran 2011), 119-135. <https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719>
- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmî, 1. Basım, 1970.
- Karabacak, Mustafa. *Faziletli Vakitler:Mübarek Günler, Geceler ve Aylar*. Konya: Tebeşir Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Karabacak, Mustafa. "Receb Ayının Faziletine Dair Rivayetlerin Değeri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/32 (01 Eylül 2011), 257-276.
- Kızıldağ, Şaban. *Medya Çocukları: Pop Müzikten Popüler Kültüre*. İstanbul: Şehir Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *el-Müctebâ mine's-süneni an Rasûlillah*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1419.

- Sağânî, Ebû'l-Fedâil Radıyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-. *ed-Dürrü'l-mültekat fî tebyîni'l-galat veylühü el-Mevdû'ât*. thk. Abdullah Kâdı. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- Sancaklı, Saffet. "Hadisler Kapsamında 'Mübarek Zaman' Kavramının Analizi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Ekim 2017), 35-72.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. 'İvadullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1. Basım, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Hicr: Dârü'l-Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tok, Fatih - Müftüoğlu, Merve. "Nur Suresi 31. Ayetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (30 Aralık 2018), 79-107.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Hadislere Göre Kadının Örtünmesi". *İslamiyat* 9/1-4 (2006), 225-237.
- Williams, Peter W. *Popular Religion in America: Symbolic change and the Modernization Process in Historical Perspective*. NJ: Prentice-Hall, 1980.
- Yazıcı, Merve. *Dinin Magazinleştirilmesi: Türk Televizyonlarında Dinin Temsili*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İnternet Siteleri

- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". 13 Eylül 2021. Erişim 13 Eylül 2021. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/515/dis-fircalamak-orucu-bozar-mi->
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". 14 Eylül 2021. Erişim 14 Eylül 2021. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/488/makyaj-yapmak-ve-sac-boyamak-orucu-bozar-mi-?enc=QisAbR4bAkZg1HlmMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- haber7.com. "haber7". Erişim 10 Eylül 2021. <https://www.haber7.com>
- yasemin.com. "Avret mahalli ne demek?" Erişim 11 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. "Faziletli İftar ve Sahur Duaları". 14 Eylül 2021. Erişim 14 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. "Ramazan Orucunun Sevabı, Bilerek Oruç Bozmak Günah mı?" 13 Eylül 2021. Erişim 13 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva/>
- yasemin.com. "Ramazanda Yapılacak İbadetler". Erişim 13 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. "Recep Ayında Yapılacak İstiğfar ve Dualar". 11 Eylül 2021. Erişim 11 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. "Ruj Sürmek Orucu Bozar mı?" 13 Eylül 2021. Erişim 13 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>

- yasemin.com. “Sınava girmeden önce okunacak dualar”. Erişim 11 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. “Şaban Ayının En Faziletli Amelleri Nelerdir?” 12 Eylül 2021. Erişim 12 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. “Televizyon izlemek günah mı?” Erişim 11 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. “Terâvîh Namazının Fazileti”. 14 Eylül 2021. Erişim 14 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. “Üç ayların önemi ve faziletleri nelerdir”. 11 Eylül 2021. Erişim 11 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>
- yasemin.com. “yasemin”. Erişim 10 Eylül 2021. <https://www.yasemin.com/masiva>